

Др Божица Славковић Мирић,
научни сарадник
Институт за новију историју Србије,
Београд

УДК 94:323(497.115
Гњилане)“1918/1941”

ПОЛИТИЧКЕ, ЕКОНОМСКЕ И КУЛТУРНЕ ПРИЛИКЕ У ГЊИЛАНСКОМ СРЕЗУ ИЗМЕЂУ ДВА СВЕТСКА РАТА¹

Апстракт: На основу релевантних историјских извора, штампе и стручне литературе рад анализира политичке, економске и културне прилике у Гњиланском срезу у периоду између два светска рата. Фокус рада јесте на период личног режима краља Александра Карађорђевића, када је Краљевина Југославија била подељена на девет бановина, а Гњилански срез улазио у Вардарску бановину.

Кључне речи: *Косово и Метохија, Међуратни период, Краљевина Југославија, Гњилане, Гњилански срез.*

Територија Косова и Метохије 1921. била је у саставу покрајине Северна и Јужна Србија². Јужна Србија је била покрајина у Србији састављена од 16 округа и 59 срезова Македоније, Косова, Метохије, Санџака и делова Црне Горе. Законом од 26. априла 1922. уместо дотадашњих седам покрајина у Краљевини СХС установљена је подела на области као административне целине (33 области). Територија Косова и Метохије била је у оквиру Врањске, Косовске, Рашке и Зетске области. У оквиру Врањске области налазио се из Косовског (Приштинског) округа Гњилански срез.³ Следећом територијалном поделом, 1929. према Закону о називу и подели Краљевине на управна подручја, југословенска држава била је подељена на девет бановина. Косово и Метохија ушли су у састав три бановине – у оквиру Зетске биле су Ђаковички, Источки, Митровички, Пећки и

¹ Рад је део пројекта *Традиција и трансформација – Историјско наслеђе и национални идентитети у Србији у 20. веку* (евиденциони број 47019), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

² Ова покрајина обухватала је територију утврђену Миром у Букурешту 1913, да би јој након завршетка Првог светског рата било придодато још 40 нових општина у Источној Србији и Македонији (В. Симеуновић, *Становништво Југославије и социјалистичких република 1921–1961*, Београд 1964, 16).

³ *Административно – територијалне промене у НР Србији од 1834-1954. године*, Завод за статистику, Београд 1955, 45–48; „Уредба о подели земље на области“, *Службене новине Краљевине СХС*, бр. 92, 28. април 1922, 1–2.

Подримски срез, у саставу Моравске бановине Лапски, Вучитрнски и Дренички срез и у оквиру Вардарске Неродимски, Гњилански, Грачанички, Подгорски, Шарпланински и Горски срез.⁴ Гњилане, као центар Гњиланског среза, налази се у средишњем делу области Горње Мораве, Изморника и Новобрдске Криве Реке, у централном делу између јужног дела Косова поља и моравско-вардарске удолине.⁵

Општи попис становника обављен је 31. марта 1931. када је на територији Косова и Метохије евидентирано 552.064 становника (у делу Моравске бановине 67.045 или 4,67 % пописаних становника, у делу Вардарске бановине 276.245 или 17,55%, у делу Зетске бановине 208.774 или 22,56%).⁶ На простору којим се бавимо у раду, односно у Гњиланском срезу било је 91.037 становника (мушких 45.842 и женских 45.195), односно било је 13.809 кућа и 13.857 домаћинстава.⁷ Гњилански срез имао је 35.930 Срба (што је уједно био и највиши број Срба у неком косовско-метохијском срезу, док је најмањи био у Бродском срезу 3.228) и 57.851 Албанаца (што је био највиши број Албанаца од свих косовско-метохијских срезова, док је најмањи био у Косовскомитровачком срезу 10.623).⁸ Ако анализирамо природни прираштај, највећи је био управо на простору којим се ми у раду бавимо (1934-1937.+7.971, а 1936-1939 +6.971), а најмањи у Подгорском срезу (1934-1937 +1.374, а 1936-1939 +1.261).⁹

Што се тиче вероисповести и верских прилика, према попису становништва у Гњиланском срезу било је 30.939 православних становника, 2.247 римокатолика и 57.851 муслиман.¹⁰ На подручју Старе Србије почетком 1931. налазило се 126 православних цркава. Са по 21 црквом предњачили су Гњилански и Шарпланински срез, а затим Неродимски у којем је било 20 цркава. Без православне цркве био је Горски срез, док су Качанички и Подгорски имали по једну цркву.¹¹ Што се тиче броја џамија, у Гњиланском срезу било је 49 сеоских и 4 варошке џамије. Укупно је било муслиманског

⁴ „Закон о називу и подели краљевине на управна подручја“, *Збирка Службеног гласника*, св. XXXVI, Сплит 1929, 4–5; *Политика*, бр.7694, 4. октобар 1929, 3, *Политика*, 8375, 3. септембар 1931, 3.

⁵ А. Урошевић, *Гњилане и околина*, Гњилане 2001, 7.

⁶ В. Симеуновић, *н.д.*, 27. У Краљевини Југославији, према попису, било је укупно 13.934.038 присутних становника (*Дефинитивни резултати пописа становништва од 31. марта 1931*, књ.1, Присутно становништво, број кућа и домаћинстава, Београд 1937, IX).

⁷ *Дефинитивни резултати пописа становништва од 31. марта 1931*, књ.1, 8, 10–12.

⁸ Архив Србије, БИА, III, ф. 121, Реферат о националним мањинама, Арнаути на Косову и Метохији.

⁹ *Статистички годишњак 1938-1939*, књ. 9, Београд 1939, 138–145; *Статистички годишњак 1940*, књ.10, Београд 1941, 106–112

¹⁰ *Дефинитивни резултати пописа становништва од 31. марта 1931*, књига 2, Присутно становништво по вероисповести, Београд 1938, 8, 10–12.

¹¹ М. Исић, *Сељаштво у Србији 1918-1941*, књ. 2, Београд 2016, 415.

становништва у варошким општинама 4.771, а на једну цамију долазило је просечно 1.193, док је у сеоским општинама било 53.080 муслимана, од чега је на једну цамију долазило 1.093 становника.¹²

Привредне и саобраћајне прилике

Највишу финансијску власт у Краљевини Југославији имало је Министарство финансија под чијом управом су биле финансијске дирекције. Оне су вршиле финансијску управну власт а под њима су биле пореске управе, царинарнице, катастарске и среске управе. Делиле су се на одсеке који су били општи, за рачуноводство, за непосредне порезе, за царине, за трошарине и таксе, за катастар и државна добра.¹³ Финансијски инспекторат у Врању био је задужен за Гњилански срез у којем је постојала пореска управа.¹⁴

Према попису из 1931, 76,30% целокупног становништва Југославије бавило се земљорадњом и сточарством.¹⁵ Обрађена површина земљишта којим је држава располагала била је скучена и аграрно пренасељена у односу на број пољопривредног становништва. Ако упоредимо број пољопривредног становништва из пописа 1931. са обрађеном површином према подацима из 1930. произилазило је да је на 100 ха обрађене земље долазило 114 становника који су се бавили пољопривредом.¹⁶ Аграрна пренасељеност јављала се као разлог ниског пољопривредног дохотка, слабе куповне моћи и ниске продуктивности рада.¹⁷ Такође, сељаштву су недостајале савршеније справе и машине за које је било тешко издвојити средства. Преовлађивао је примитивни „мотичарски” начин пољске привреде – ралица и дрвени плуг. Гвоздени плуг сељак није могао да приушти, а и захтевао је добро неговану теглећу стоку.¹⁸ Употреба вештачког ђубрива била је минимална, а услед заосталог начина обрађивања и ђубрења земље принос пољопривредних култура у Југославији је био врло низак.¹⁹

¹² Исто, 498.

¹³ И. М. Бецић, *Министарство финансија 1918–1941*, Београд 2012, 40.

¹⁴ *Алманах Краљевине Југославије, Бановина Вардарска – општи преглед*, Скопље 1931, 12.

¹⁵ *Дефинитивни резултати пописа становништва од 31. марта 1931*, књ. IV (присутно становништво по главном занимању), Сарајево 1940, VII.

¹⁶ У развијеним индустријским земљама у Европи густина аграрног становништва била је знатно нижа – у Енглеској је на 100 ха долазило 30, у Француској 48, а у Немачкој 52 (Н. Вучо, *Аграрна криза у Југославији 1930–1934*, Београд 1968, 46).

¹⁷ Н. Вучо, *Пољопривреда Југославије 1918–1941*, Београд 1958, 22.

¹⁸ М. Исић, „Ситнопоседништво као кочница економске модернизације Србије у првој половини 20. века“, *Србија у модернизацијским процесима 20. века*, Београд 1994, 101–111. Према попису из 1931. на 100 становника долазило је 8.30 коња и 27.49 говеда (према попису 1921. 8.86 коња и 41.31 говеда) (*Статистички годишњак 1929*, Београд 1930, 153,154; *Статистички годишњак 1931*, Београд 1932, 99).

¹⁹ Н. Вучо, *Пољопривреда Југославије*, 59–60.

У Јужној Србији се од 1918. до 1935. погодно земљиште за пољопривредну експлоатацију попело са 756.955 на 2,356.104 ха, што је износило 55,1% од укупне површине или за 68% више, односно за 1.599.149 ха више према стању до 1920.²⁰ Највећа пољопривредна површина налазила се у Гњиланском срезу (72.007), где су оранице чиниле више од половине земљишта (49.142, односно 68.2%). Процент ораница био је висок и у Дреничком (86.4%), Подгорском (72.1%) и Подримском срезу (70.1%), док је најмањи био у Горском (15.0%) где се становништво бавило већином печалбарењем. Број башти и вртова у Гњиланском срезу био је 269, односно 0.4% (ливада - 4.015, односно 5.6%, пашњака - 18.351, односно 25.5%, винограда - 86, односно 0.1% и воћњака - 133, односно 0.2%).²¹ Највећи је био принос житарица, као и у свим косовско-метохијским срезovima (47.529, односно 96.7%), док је индустријског биља било 0.9% (45).²² Највећи проценат становника Гњиланског среза поседовао је ситан посед (2-5 хектара) - 37.96%, али је био сличан проценат и оних који су поседовали мало већи посед (5-10 хектара) 35.01%. Интересантно је да је једино у Гњиланском срезу било појединаца који су имали поседе од 200 до 500 хектара (0.42), док се у другим срезovima највећи поседи били 100-200 хектара.²³

Међу пољопривредним становништвом најзаступљенији су били самосталци и закупци, јер је власник имања било једно лице, без обзира на број чланова породице, због тога што до распадања задруга није дошло у потпуности. Највише самосталаца и купаца било је у Гњиланском срезу (мушких 11.346 и женских 354). Од лица која су зарађивала најбројнији су били тзв. помоћни чланови породице, односно они који су били способни за рад (мушких 11.359 и женских 10.357). Као и у пољопривреди, међу лицима која су привређивала у индустрији и занатству доминатни су били самосталци и закупци, пре свега у Шарпланинском срезу (мушких 827, женских 123), а најмање их је било у Подгорском срезу (мушких 25, женских 2). У Гњиланском срезу било их је мушких 368, а женских 35. Радници су били на трећем месту, као и шегрти, а било их је у Гњиланском срезу мушких 159, женских 5, а шегрта мушких 93 и женских 3. Међу запосленима у трговини, новчаним заводима и саобраћају, најбројнији су били самосталци и закупци, јер је власник трговине најчешће био и једини радник. Преовлађивали су у Шарпланинском и Косовскомитровачком срезу, а најмање их је било у Подгорском и Дреничком срезу. У Гњиланском

²⁰ Б. Рогановић, „Биљна производња“, *Споменица двадесетпетогодишњице ослобођења Јужне Србије 1912-1937* (уред. Алекса Јовановић), Скопље 1940, 536.

²¹ *Пољопривредна годишња статистика 1935*, Београд 1936, VI-VII.

²² *Исто*, 2- 123.

²³ *Статистички годишњак Краљевине Југославије за 1937*, Београд 1938, 108-111; М. Исић, *Социјална и аграрна структура Србије у Краљевини Југославији*, Београд 1999, 154-156.

срезу било их је мушких 209 и женских 6. У делатности „Јавна служба, слободна занимања и војска” највише је било чиновника и намештеника и радника, пре свега у Грачаничком и Шарпланинском срезу, а најмање у Качаничком, Подгорском и Дреничком. У Гњиланском срезу било је 345 мушких чиновника и 25 женских. Рубрика „Друга занимања, без занимања и без ознаке занимања” била је бројна пре свега због развијеног надничарења и печалбарења. Највише надничара и слугу било је у Грачаничком, Шарпланинском и Пећком срезу, а најмање у Подримском и Горском. У Гњиланском срезу је тај број био мушких 215 и женских 45.²⁴

Што се тиче категорије издржаваних лица, највећи број био је издржаван од стране самосталних и закупаца, пре свега у пољопривреди, а затим од осталих лица и радника, надничара и слугу, а најмање је било издржаваних од чиновника и намештеника, мада је ту и било запослено најмање људи.²⁵ Био је низак проценат жена које су зарађивале, што је била последица друштвеног живота жене, нарочито међу албанским становништвом. У Гњиланском срезу било је нешто више жена које су зарађивале у пољопривреди.²⁶

С обзиром на то да се већина становништва бавила пољопривредом, највећи део индустрије био је везан за прерађивање сељачких производа. Тако је у индустрији Јужне Србије прво место заузимала млинарска индустрија. На целокупној територији Косова и Метохије су то углавном били парни млинови, а модеран и аутоматски млин био је отворен у Приштини. Ушурни млин трговца Танаска Арсића у Гњилану могао је да самеле око 85 вагона пшенице годишње. Вуновлачара је радила за потребе тамошњег сеоског становништва и могла је да уваља око 15.000 метара. Предузеће је упошљавало око десет радника.²⁷

У индустријска предузећа убрајале су се фирме које су имале више од 20 упуслених радника, затим електричне централе и млинови. На територији Јужне Србије било је 158 индустријских предузећа, од чега два у Гњилану (у Приштини пет, Урошевцу три, у Призрену два).²⁸ У Гњиланском срезу од индустријских предузећа била је отворена црепана,²⁹ а затим 1932. стављена у погон електрична централа Танаска Арсића.³⁰

²⁴ Дефинитивни попис становништва краљевине Југославије од 31. марта 1931, Присутно становништво по главном занимању, књ.4, Сарајево 1940, 183, 269–291, 317–333

²⁵ М. Исић, *Сељаштво у Србији*, 164.

²⁶ Дефинитивни попис становништва краљевине Југославије од 31. марта 1931, Присутно становништво по главном занимању, књ. 4, Сарајево 1940, 183, 269–291, 317–333.

²⁷ З. Петровић, *Индустрија и рударство Јужне Србије (Вардарске бановине)*, Београд 1940, 72-73.

²⁸ Р. С. Пурић, „Радништво и сиротиња Јужне Србије“, *Социјални архив*, август – септембар 1936, 264.

²⁹ *Вардарска бановина*, 23.

³⁰ *Статистика електричних централа Југославије 1933*, XII-XIII, 28-163.

Гњилански срез је био углавном трг жита и стоке. Жито су доносила села Горње Мораве и оно се извозило у Урошевац и Бујановац, а стока у Скопље и Куманово, а некад директно у Солун. Живина, маст и јаја извозили су се у Скопље. Конопља и ужарски производи извозили су се у косовско-метохијске вароши Приштину, Митровицу, Пећ и Ђаковицу.³¹ Што се тиче трговачких радњи у Гњиланском срезу, према анализи из 1929. била су 172 сеоска дућана (98 православних, а 74 муслиманских). У самој вароши Гњилане било је 187 трговачких радњи (112 православних и 75 муслиманских).³²

Да би се побољшала трговина и олакшао промет робе, 1922. године основан је новчани завод. Таква врста завода била је основана у скоро сваком већем месту у Јужној Србији, не само у Гњилану.³³ За трговинско пословање од великог значаја биле су банке. Прва банка основана у периоду после Првог светског рата у Гњилану била је Гњиланска привредна банка, која је заједно са Призренском, Пећком, Приштинском, Урошевачком, Вучитрнском и Јужно-српском банком из Косовске Митровице основала банку Стара Србија.³⁴ У Гњилану је затим 1927. основана банка Ново Брдо, а 1928. Кредитна банка Косово са капиталом од 1.000.000 динара. Значајни трговци и финансијери у Гњилану били су чланови породице Арсић.³⁵ Што се тиче судске организације био је установљен Гњилански Срески суд са седиштем у Гњилану, док је окружни суд који је био у Приштини био задужен за судске послове Приштине, Урошевца и Гњилана.³⁶

³¹ Из Гњиланског среза се извозило годишње пшенице 10 вагона, кукуруза 62 вагона, 47 вагона јечма, 3,5 вагона овса, 350 комада волова, 200 коња, 170 крава, 15.000 кокоши и 7.000 комада ситне стоке. Годишње се увозило у Гњилане робе за 10 милиона динара (21) (М. Савић, *Наша индустрија и занати: њине основице, стање, односи, важност, путеви, прошлост и будућност*, VII део, Сарајево 1929, 155–156). Извоз се највише кретао главним друмовима према железничким станицама Урошевцу и Бујановцу, али стока се гонила и директно у Скопље и Куманово путевима преко Скопске Црне Горе. Конопља се у Приштину носила коњима. Пренос робе вршио се углавном волујским колима а касније и коњским колима пошто је превоз путника био замењен аутомобилима (А. Урошевић, *Гњилане и околина*, 18–19).

³² АЈ, 74-51-13, Индустрија Јужне Србије са нарочитим погледом на остале гране привредне делатности, Скопље 10. јануар 1929, 5–7.

³³ О пословању банака у Гњилану погледати више: И. Бецић, „Локалне финансијске установе у Гњилану у међуратном периоду“, *Баштина*, свеска 34, Приштина-Лепосавић 2013, 171-186.

³⁴ *Исто*, 174-175.

³⁵ Т. А. Васојевић, „Банкарство и његов значај у јужној Србији“, *Српско Косово*, бр. 5 и 6, 5–8. Улагачи код Кредитне банке у Гњилану жалили су се да је Танаско Арсић који је био председник Управног одбора, уз своје рођаке, био једини сопственик ове банке и да улагачи нису добијали довољан проценат код исплате, као и да је парама улагача подигао млин и Електричну централу у Гњилану (Архив Југославије (у даљем тексту АЈ), 65-1292-2276, 22. октобар 1933).

³⁶ Председник општине Гњилане послао је телеграм захвалности М. Стојадиновићу због оснивања окружног суда (АЈ, 37-60-198-199). Старешина и судије сре-

Занатство се борило са изазовима индустријске производње. У Гњилану је према анализи из 1933. било 113 занатлија (63 без помоћног особља, 32 са једним, седам са два и један са више помоћника).³⁷ Занатство је у овом крају било претежно у српским рукама. Турци и Албанци држали су само неколико колонијалних и бакалских радњи. У турским и албанским рукама били су седларски, поткивачки и пушкарски занат, а делимично су код њих били заступљени сајцијски и берберски занат.³⁸ Занатлије су дуговале у великој мери приватним банкама и приватним лицима, а мање занатским задругама. Тако су у Гњилану дуговали 1.298.810, односно приватним банкама 673.000, приватним лицима 434.140, занатској банци 168.600, а занатским задругама 22.500.³⁹ Борећи се са изазовима индустријске робе и појаве тзв. бесправног рада нелојалне конкуренције непротоколисаних занатлија нарочито у сеоским подручјима, занатлије су прибегавале еснафском организовању. У складу са актуелним законским регулативама (Закон о радњама Краљевине Србије из 1910. и Закон о радњама из 1931) било је основано занатско удружење у Гњилану. Еснафи су оспособљавали и подмладак и инсистирали на полагању стучног мајсторског испита. Кризе у пословању и привредна криза приморавале су занатлије да прибегну и новом начину удруживања – задругарству.⁴⁰

Ослобођењем од турске власти 1912. Гњилане је имало два пута: Бујановац–Гњилане–Урошевац (око 67 км) и Гњилане–Приштина (око 49 км).⁴¹ Пут који је спајао Горњу Мораву и Изморник са косовском комуникационом линијом, са западне, и са моравско-вардарском, са источне, стране био је друм Урошевац–Гњилане–Бујановац (Цвијић га је назвао моравским путем) и одржавао се у добром стању.⁴² Б. Нушић помиње да је један од главних путева почетком 20. века био Приштина–Гњилане–Врање.⁴³ Ови путеви били су калдрмисани каменом, засипани туцаним каменом – туцаником, а било је и делова који нису били калдрмисани.

ских судова: Гњилане – Божидар Петровић, Александар Китановић, Стојан Поповић, Живота Бенчић (*Вардар*, 1. новембар 1934, 6).

³⁷ *Вардар*, 22. септембар 1934, 1-3.

³⁸ У Гњиланском срезу налазио се 21 ковач, 1 колар, 13 обућара, 12 кројача, 3 бербера, 7 качара, 12 поткивача, 7 месара, 4 лимара, 4 ужара, 5 лончара, 4 мутавције, 6 терзија, 14 пекара, 4 сарача, 4 абације, 4 столара, 1 казанџија, 1 пушкар, 3 кујунџије, 1 посластичар, 2 часовничара, 5 бозација, калаџија 2, 1 фотограф и 2 ћурџије (А. Урошевић, *Гњилане и околина*, 18; М. Савић, *Наша индустрија и занати*, VII део, 155-156).

³⁹ *Вардар*, 22. септембар 1934, 1-3.

⁴⁰ В. Вирџевић, „О занатству и трговини у градским насељима Косова и Метохије 1918-1941. године”, *Баштина*, бр. 22, 2007, 235; *Вардарска бановина*, 15.

⁴¹ *Службени лист Вардарске бановине*, бр. 65, 1931, 3.

⁴² А. Урошевић, *Горња Морава и Изморник*, Београд 1931, 66-68.

⁴³ Б. Нушић, *Косово – опис земље и народа*, Београд 1986, 46-53.

Ослобођењем 1918. војском и кулуком били су поправљани путеви и то пре свега важнији.⁴⁴

Укупна дужина телеграфских линија била је 6.790 км, а телефонских 14.166 км. Поштански ауто-саобраћај успостављен је први пут 1923. и на путу Бујановац – Гњилане обухватао је 34,300 км.⁴⁵ Била је основана и државна пошта у Гњилану.⁴⁶

Свакодневне, просветне и здравствене прилике

Највећи број насеља на Косову и Метохији имали су Шарпланински и Гњилански срез. Гњилански срез имао је на површини 1610 км² 18 општина и 200 насеља. Такође, на својој малој површини, Горски срез (428 км²) имао је велики број насеља (36). Најмање насеља имао је Качанички срез (37) али је имао и најмању површину (282 км²).⁴⁷

Према Закону о општинама из 1933, у Краљевини Југославији било је 76 градских општина, а свака је морала имати најмање 3.000 становника, изузимајући оне где теренске прилике то нису допуштале.⁴⁸ Варошице су махом биле седишта општина које су се развиле из некадашњих седишта срезова. На Косову и Метохији то су били Дечани, Исток, Драгаш, Србица, Сува Река, Витина, Качаник, Косовска Каменица, Јањево, Лепосавић, Подујево, Глоговац и Клина. У вароши су спадале Ђаковица, Вучитрн, Гњилане и Урошевац. Градови су били Пећ, Призрен, Приштина и Косовска Митровица.⁴⁹

Варош Гњилане је према попису из 1931. имала 7.051 ха, 1.863 домова и 9.865 становника.⁵⁰ А. Урошевић наводи да је према попису од 1927. било 41% Срба, 2% Турака, 15% Албанаца и 17% Рома.⁵¹ Гњилане је било, према речима А. Урошевића, мешавина турско-источњачког и патријархалног типа вароши. Чаршија је била у централном делу, у којој није било кућа за становање, већ мали збијени дућани, имала је шедрван и сахат кулу, тесне и криве сокаке, али и широке и праве главне улице. Г. Божовић описује Гњилане са остацима конака знаменитих Џинића, који су основали и

⁴⁴ Службени лист Вардарске бановине, бр. 67–68, 1931, 9–13.

⁴⁵ АЈ, 38-67-181.

⁴⁶ Вардарска бановина, 10.

⁴⁷ Вардарска бановина, 6–7; Алманах Моравске бановине, Загреб 1931, 9; Алманах Зетске бановине, Цетиње 1931, 6.

⁴⁸ Вардар, 22. децембар 1934, 1; Према статистичким подацима из 1929. градови преко 3.000 становника били су Пећ (14.722), К. Митровица (10.045), Призрен (16.414), Приштина (14.338), Ђаковица (14.293), **Гњилане (6.727)**, варошице са преко 3.000 становника биле су Вучитрн (4.667), Ораховац (3.500), Урошевац (3.174). (Статистички годишњак, 1929, 60.)

⁴⁹ Т. Вукановић, Срби на Косову, књ. 2, Врање 1986, 11.

⁵⁰ Вардарска бановина, 23.

⁵¹ А. Урошевић, Гњилане и околина, 23.

подигли Гњилане, са кућама при земљи окруженим цветним двориштима.⁵² Захваљујући повољним саобраћајним везама и плодној и богатој гњиланској Морави, Гњилане се у економском погледу брзо развијало. У њему се од новог административног центра почео стварати и привредни центар. Чинио је утисак модерне вароши, па га је стога Цвијић назвао „лепом вароши“.⁵³

Што се тиче изградње саме вароши, у Гњилану је најмања сума била утрошена за техничке радове, у периоду од 1919 до 1931. Подигнута је једна верска (3.000 динара) и једна споредна (3.000), док је на пример у Урошевцу подигнуто 15 зграда (административно-управних, школских, верских, санитетских, привредних и споредних, укупно 3.276.182,99).⁵⁴

Села у Гњиланском срезу била су збијена, „велика и лепа са уређеним двориштима, кућама на спрат и широким и правим улицама као у градовима“. Г. Божовић описује Каменицу, село у Кривој Реци у Гњиланском срезу да је прво село које је видео у Јужној Србији „да своје улице чисти као што се то ради по градовима“.⁵⁵ Основни облик куће била је приземна кућа (у Гњилану „долма“) са два одељења са тремом (ајатом) испред њих (моравски тип куће), а мањи број су биле куће на спрат (вардарски тип куће). Већином су биле од дрвета и облепљене блатом, док су куће од тврдог материјала (цигле или камена) биле у оним местима која су саобраћајницима била везана за административне центре. Ћерамиде и цреп били су главни материјал за покривање,⁵⁶ да би касније они који су били у Америци (само православни) куће покривали лимом. Новије куће имале су димњаке на крову, а старије бацу. До Другог светског рата овакве куће су постепено нестајале, а зграде су губиле своју функцију, јер су се породичне задруге распадале, уступајући место кућама на којима су се промене најчешће огледале у додавању улазног трема.⁵⁷ Куће су биле већином у дворишту, које је било ограђено зидом од ћерпића, а у једном делу дворишта била је башта. Углавном се у дворишту налазио и бунар.⁵⁸

Гостопримство је било веома развијено и код Срба и код Албанаца. Срби су се посећивали међусобно када су били празници и одлазили су у посете породично, док су код Албанаца посете биле без повода и обично су ишли само мушкарци. Гост је био дочекан са пажњом, угошћен

⁵² Г. Божовић, *По Гњиланском крају*, Гњилане 1997, 5–11.

⁵³ А. Урошевић, *Гњилане и околина*, 7, 14.

⁵⁴ *Преглед извршених техничких радова код градских општина у току од 1919. до 1931.*, Београд 1934.

⁵⁵ Г. Божовић, *Слике Косова и Метохије*, Приштина 2006, 127–131.

⁵⁶ М. С. Филиповић, *Различита етнолошка грађа са Косова и Метохије*, Београд 1967, 30–35.

⁵⁷ Љ. Тојага Васић, „Прилог проучавању сеоске архитектуре северног дела Косова“, *Зборник радова Косово и Метохија у светлу етнологије*, Београд 2004, 305–317.

⁵⁸ А. Урошевић, *Гњилане и околина*, 14–15.

разговором и јелом, а често је остајао и да преноћи.⁵⁹ Г. Божовић описује да су људи у Гњиланском срезу били „најтврђи наш тип“, „везан за груду“, код кога „нема ничега хохштаплерскога ни изазивачкога“, а „трпљење му је огромна снага“.⁶⁰

Остаци оријенталног живота у положају жена највише су се показивали у Гњиланском срезу. Жена је била као нека врста „кућне животиње“, без икаквих права и слободе, она се „куповала“ и „нови газда муж настојао је да избије из њене радне снаге барем куповну цену, а остатак њених снага одлазио је на рађање деце“. Колико је била окована традицијама најбоље је испричано на примеру црквене славе, на којој су мушкарци играли, а жене су „стајале са стране укочене, без речи, као покисле кокоши“.⁶¹

Према анализи мреже основних школа на Косову и Метохији 1930/31. у Гњиланском срезу било је 55 основних школа, са 103 школских соба. На једну основну школу отпадало је 42 м² површине, 2.320 становника и пет насеља. Средња удаљеност од школе била је око 2.5 км.⁶² Пре 1918. биле су изграђене 23 школе, а у периоду 1919. до 1940. још 42.50%, односно 17 школа, са 74 учионице, од којих је 1.85 учионица просечно било на једну зграду. Намени није одговарало шест зграда, односно 8.11%.⁶³ Према резултатима анализа сеоских основних школа са више од 100 ђака по наставнику, 1939/40. у Гњиланском срезу било је пет школа са осам наставника, дакле било је 115 ђака по једном наставнику.⁶⁴

Крајем 1931. донет је Закон о отварању грађанских школа, које су биле претежно стручне.⁶⁵ Оне су ученику давале практично знање, опште образовање и требало је да га припреме за трговинска, занатско-индустријска или пољопривредна занимања у животу, па су башта и макар једно мање угледно добро морали да буду основ тог рада. Све грађанске школе биле су на буџетима својих општина.⁶⁶ Махом у местима где су биле укинуге гимназије биле су отворене грађанске школе.⁶⁷ Тако је, школске 1929/30, отворена грађанска школа у Гњилану (трговински правац) уместо укинуге гимназије. С обзиром на то да је Гњилански срез имао око 100.000 становника, и сеоску децу која су похађала ову школу (7%), требало је да има и интернат. Школа је имала стручне наставнике и поредак за сваку похвалу, али није

⁵⁹ Исто, 24-27.

⁶⁰ Г. Божовић, *По гњиланском крају*, 50.

⁶¹ М. Кус-Николајев, „Кроз Гњилански срез“, *Социјална мисао*, 1. септембар 1930, бр.9, 126–128.

⁶² *Вардарска бановина*, 9.

⁶³ М. Исић, *Сељаштво у Србији*, 69-70.

⁶⁴ АЈ, 66 - 2727-3140.

⁶⁵ „О грађанским школама“, *Службени лист Вардарске бановине*, Скопље 1932, 2.

⁶⁶ Љ. Димић, *Културна политика у Краљевини Југославији 1918-1941*, књ. 2, Београд 1996, 171.

⁶⁷ *Службени лист Вардарске бановине*, Скопље 1930, бр. 28, 6.

била дугог века. Била је ликвидирана 1940. и враћена у гимназију, због малог броја наставника и жалби родитеља да неће због тога више слати децу у школу.⁶⁸

Писменост становништва, а нарочито жена у целој Краљевини Југославији била је ниска. Према резултатима пописа из 1931. у Гњиланском срезу било је 6.160 писмених становника (10.5%), од чега 5.092 (17.7%) мушкараца и 1.068 (3.6%) жена. Неписмених је било 52.619 (89.5%), односно 23.656 (82.3%) мушкараца и 28.963 (96.4%) жена.⁶⁹ Средином 1940. број описмењених у основној школи био је у Гњиланском срезу 69.82% (16.700), од тога 14.300 (72.96%) мушкараца и 2.400 (55.55%) жена.⁷⁰

Што се тиче болница, у Гњилану је постојала бановинска болница. Састојала се од општих одељења у којима су се лечили болесници оболели од болести које су захтевале специјално лечење. Имала је једну зграду са шест болесничких соба.⁷¹ Гњилане је имало једног лекара у болници, једног апотекара, медицинску сестру, лаборанта и болничара, једног послужитеља.⁷² Дом здравља који је био у Приштини имао је здравствену станицу у Гњилану (поред Милошева, Липљана, Грачанице и Урошеваца).⁷³ Такође, у Гњилану је била и једна апотека.⁷⁴

За лечење болесника, као и данас, биле су актуелне бање, само што је бањски туризам био у повоју. У Гњиланском срезу била је Клокотска бања у долини Биначке Мораве, код села Клокота на путу Гњилане–Урошевац. Ова бања имала је три извора – први киселе воде, други за спремање лековитог блата и трећи у коме су се купали реуматичари. Лечила је реуматизам и болести костију са температуром од 16 до 32 степена. Банска управа издала ју је под закуп и концесионар је до 1937. уложио 150.000 ради уређења бање. Што се тиче минералних извора, у Гњиланском срезу налазили су се, поред Клокотске бање, извори Хоцин камен, Кметовска минерална вода, Пасјанска минерална вода, Минерална вода у Порешју и Житинска минерална вода. Народ се у прва два купао само о Ђурђевдану када је нарочито веровао у здравствену моћ извора.⁷⁵

⁶⁸ АЈ, 66-1047-1413, 11. март 1930, 5. октобар 1934, 25. јул 1940; АЈ, 66-1401-1589, 23. фебруар 1937.

⁶⁹ *Дефинитивни резултати пописа становништва Краљевине Југославије од 31. марта 1931*, III, Београд 1938, 59–126

⁷⁰ М. Исић, *Селаштво у Србији*, 178-179.

⁷¹ *Вардарска бановина*, 15.

⁷² *Годишњак о народном здрављу и раду здравствених установа и органа 1936*, 222–244.

⁷³ С. З. Иванић, „Потребе здравствене службе у Југославији“, *Гласник Централног Хигијенског Завода*, св. I, Београд 1941.

⁷⁴ *Вардарска бановина*, 16.

⁷⁵ Д. Алексић, „Бање и минералне воде“, *Споменица двадесетпетогодишњице ослобођења Јужне Србије 1912-1937* (уред. Алекса Јовановић), 787–798.

Гњилански срез је отпочео свој развој у привредном, просветном и културном погледу, захваљујући саобраћајним комуникацијама, великој пољопривредној површини и богатој реци Морави. Г. Божовић описује овај део као „најлепши, најпитомији и најроднији део око Косова“ и као „најбогатији крај по плодности и прави сељачки рај“. Божовић каже да су Албанци „можда имали право да некад ставе у псему Гњилане („Гњилане – пустош, мрзост“), али су се огрешили што нису и његову околину опевали као свој Елдорадо: ваљда су хтели њене благослове љубоморно да сачувају за себе...“⁷⁶ Ипак, модернизација је и у овом срезу, као и у осталим срезевима на Косову и Метохији, била прекинута избијањем Другог светског рата, па је овај део остао пасиван и на маргини друштва.

Summary

Božica Slavković Mirić

POLITICAL, ECONOMICAL AND CULTURAL SITUATION IN THE DISTRICT OF GNJILANE BETWEEN TWO WORLD WARS

In the period between the two world wars the district of Gnjilane belonged to the province of South Serbia, and after a new administrative division of the Yugoslav state in 1929, this district became a part of the Vardar Banate. In this part lived the greatest number of Serbs and the largest number of Albanians in Kosovo and Metohija. Also, the district of Gnjilane had the highest population growth. In this district, like in all Kingdom of Yugoslavia, prevailed agricultural population. This district had the highest agricultural land in Kosovo and Metohija, and arable land accounted for more than half of the land. Because the majority of the population worked in agriculture, most of the industry was linked to processing farmer's products. In Gnjilane was a mill of Tanasko Arsić. There was also opened tile factory and power station. Regarding trade, from Gnjilane exported grain and livestock mainly to towns in Kosovo and Metohija, Skoplje, and sometimes Thessaloniki. The district of Gnjilane had a large number of settlements. Gnjilane was economically developed due to good transport links and the Morava River. As far as educational opportunities, this district had over 50 primary schools and public school that was open instead of high school. In this county was one hospital and one pharmacy, which were not enough for this place.

Modernization which was reflected in the development of education, culture, economy stopped the outbreak of the Second World War. Then the district of Gnjilane and other districts in Kosovo and Metohija stopped with the development, and this area remained passive.

⁷⁶ Г. Божовић, *По Гњиланском крају*, 10-11.